

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

В.М.Тарасевич, д-р екон. наук
Національна металургійна академія України

ПРО ІНСТИТУЦІЙНУ ЕВОЛЮЦІЮ ДОЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ УНІВЕРСУМНИХ УТВОРЕНЬ

Продовжуємо публікацію серії матеріалів¹ про інституційну еволюцію в універсумному контексті. Якщо раніше йшлося переважно про її загальні тенденції, то в даній статті – про деякі особливості інституційної еволюції різних доцивілізаційних універсумних утворень.

Про універсумні утворення

Неолітична революція – принципово значуща епоха в історії людської цивілізації. Але у світлі співіснуючих різних значень поняття "цивілізація" характеристика "цивілізаційності" неолітичної революції може бути досить плюралістичною. Обмежимося трьома основними значеннями, на які звертає увагу В.Степін². Одне з них означає сукупність досягнень людини, які характеризують його виокремлення з тваринного світу і сходження щаблями соціального розвитку. У цьому значенні неолітичне ускладнення і розширення "другої", штучної або рукотворної природи – світу створених людиною предметів і процесів, що безпосередньо оточує її і забезпечує її виживання в "першій" природі, – безумовно, є *цивілізаційними* досягненнями. Отже, неолітична революція постає як *важливий етап цивілізаційного прогресу*.

Відповідно до *другого* значення поняття "цивілізація" – культура і цивілізація протилежні. Під цивілізацією розуміються технологічні і технічні винаходи, а під культурою – базисні цінності і стани духовного світу людини. Цивілізація і культура не тотожні, оскільки прогрес у техніці і технології не забезпечує автоматично моральний прогрес, а іноді навіть пов'язаний з моральним регресом. Як справедливо зауважує В.Степін, таке протиставлення доречне тільки в дуже вузьких рамках, наприклад, коли обговорюються проблеми кризи сучасної цивілізації і, відповідно, сучасної культури. По-справжньому цивілізоване суспільство якраз і відрізняє здатність підтримувати техно-гуманітарно-екологічний баланс і не допускати дегуманізації технічного прогресу. В даному значенні, з одного боку, неолітичні досягнення виглядають значно глибшими і масштабнішими, ніж технологічні, що розуміються як цивілізаційні, а з іншого – неолітичні людські спільності ще далекі від техно-гуманітарних інститутів і стандартів цивілізації.

¹ Див.: Тарасевич В. Інституціональна теорія: методологічні пошуки і гіпотези // Економічна теорія. – 2004. – № 2. – С. 48–60; Інституціональна еволюція: від інстинктів до протоінститутів // Економічна теорія. – 2005. – № 1. – С. 51–66; Інституціональна еволюція: від протоінститутів – до інститутів // Економічна теорія. – 2005. – № 2. – С. 64–79.

² Див.: Степин В.С. Философия и эпоха цивилизационных перемен // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 16–17.

Третє значення поняття "цивілізація" характеризує особливий тип суспільства, що виникає в процесі переходу від первісного стану до перших сільських і міських цивілізацій давнини. В основі цього розуміння – цілісне системне бачення суспільства з особливостями його культури, її базисних цінностей, соціальних відносин і інститутів, способу взаємодії з природою, людських типів і способу життя, які відтворюються в процесі існування цивілізації. Цивілізація сприймається як особливий соціальний організм, який характеризується специфікою його взаємодії з природою, особливостями соціальних зв'язків і культурної традиції. Будь-яка цивілізація має особливий тип культури, і лише завдяки цьому типу культури вона і відтворюється. З позицій такого підходу очевидний *передцивілізаційний* характер неолітичної епохи й адекватних їй людських спільнот. Неоліт не народжує цивілізацію, але забезпечує її зачаття.

Отже, цивілізація як особливий тип суспільства виникає не знезацька. Проте ухопити історичний момент народження цивілізації досить важко, і не тільки тому, що тіні багатьох століть падають на нього і утворюють важко проникну пільму. Наприклад, вже запропоновано велику кількість характерних особливостей цивілізації, але більшість з них "страждає" розмитістю, неконкретністю. Так, відоме визначення А.Тойнбі "Цивілізації – це цілісності, частини яких злагоджені одна з одною і взаємозалежні..."³ цілком можна застосувати, наприклад, до племені. Цілісним соціальним організмом, що припускає певний тип культури (В.Степін), може бути не тільки цивілізація, але і, ймовірно, моноетнічна країна. Так само, "наднаціональними культурними спільнотами" (О.Шпенглер), "культурними одиницями, здатними протягом історично довгого часу особливим чином інтегрувати різні, деколи несхожі і в духовному, і в генетичному плані народи"⁴, були, як свідчить історія, не тільки цивілізації, а й імперії, суперетноси.

Розмитість, нечіткість поняття "цивілізація" – лише одна з проблем, з якими стикається дослідник, що віддає перевагу цивілізаційному дискурсу. Так, пропозиція розглядати цивілізації як основну типологічну (або ж розрізнявальну) одиницю історії⁵ явно недооцінює факт *історичності* самих цивілізацій. З одного боку, вони виникають на цілком певному етапі еволюції людства (умовно він може бути позначений як постплеменний). З іншого боку, реальні підстави має висновок М.Чешкова про те, що в сучасній фазі трансформації глобальної людської спільноті цивілізація як форма способу організації людства, що соціально відчужує, і неминучий супутник домінанти соціального начала переміщується з рівня планетарного на рівень регіональний у вигляді різних культурно-історичних ареалів і в цьому значенні зникає з історії взагалі, відкриваючи еру постцивілізаційної історії⁶.

З проблемою історичності поняття "цивілізація", неєдності цивілізації як типологічної одиниці історії тісно корелює і проблема неєдності цивілізації як *особливої людської спільноті*. Ця остання проблема, певна річ, загострюється одночасно із зростанням кількості досліджуваних видів людських спільнот – світ-економіка, геоекономічний ареал, континентально-океанічна зв'язка, тип цивілізаційного розвитку, глобальна спільність і т.п.

³ Цит. за: Егоров В.К. Культура и "цивилизационные единицы" истории // Диалог и взаимодействие цивилизаций Востока и Запада: альтернативы на XXI век. Материалы к IV Международной Кондратьевской конференции, Москва, 15–16 мая 2001 г. – М., 2001. – С. 30.

⁴ Див.: Аванесова Г.А. Современные подходы к изучению и сравнительному анализу цивилизаций. – Там же. – С. 63.

⁵ Див.: Там же. – С. 29.

⁶ Див.: Чешков М.А. Глобальная общность, развивающийся мир и проблема межцивилизационности. – Там же. – С. 148–149.

Звичайно, сама цивілізація в цьому ряду поки що не губиться, але її колишній "блиск" поза сумнівом тьмяніє.

На мій погляд, вищезазначені проблеми передують і певною мірою відображають базову проблему гносеологізації і аксіологізації онтології Нового часу. Про що йдеться? Судячи з переважних характеристик цивілізацій, позиціонування цивілізації як *людської* спільності в явному або неявному вигляді спирається на постулати субстанціональності людини щодо природи, підкорення природи, природи як засобу задоволення потреб і об'єкта докладання зусиль людини. Тут зайве доводити, що подібний підхід вичерпав себе і досяг історичних меж. У сучасних умовах важливо гносеологізувати і аксіологізувати онтології *включеності людини в оточуючий світ* періоду генезису перших цивілізацій і єдності людини і природи, *природо-людської цілісності*, імперативної для виживання і прогресу людства в третьому тисячолітті нової ери. Онтологічний досвід історії повинен бути діалектично знятий на новому витку еволюційної спіралі. Його квінтесенцією є розгляд і відтворення не стільки людської спільності з її взаємозв'язками з природою, скільки **універсумної спільності людини і природи**, єдності цих рівно- і взаємоцінних складових універсуму. Висловлюючись математичною мовою, людину і природу треба розглядати відносно один одного не як екзогенні, а як ендогенні детермінанти і змінні.

Універсум народжується і еволюціонує разом з людиною. Але в до-неолітичну епоху, коли природна складова універсуму абсолютно домінує над людською – штучно-природною, він перебуває ніби в потенційному стані, невиразному для самого себе і для людини. Неолітична революція актуалізує універсум. Формуючи штучні біоценози, людина дедалі більше відчуває себе відмінною від природи, а разом з цим – неоднорідність і свою власну, і довкілля. Цілком вірогідно, що вона ще не усвідомлює взаємозв'язків, взаємодетермінації неоднорідностей, різних якостей людини і природи. Але з сучасних наукових висот ці взаємозв'язки і взаємодетермінації вже очевидні, оскільки доведені.

Отже, саму людину, різні людські спільності необхідно розглядати як особливі **універсумні утворення (унутвори)**, які певним чином інституціолізовані, еволюціонують, взаємодіють, у тому числі "перетікають" одне в одного, і в цьому історичному русі утворюють надскладні природо-людинорозмірні системи.

Наприклад, такі *гігаунутвори*, як типи еволюції людства, об'єднують схожі цивілізації (*мегаунутвори*). Окремі цивілізації, у свою чергу, об'єднують *макроунутвори* – суперетноси, країни. В цій досить умовній ієрархії як *мезоунутвори* можуть розглядатися, наприклад, регіони і етноси, як *мікроунутвори* – община, плем'я, а *наноуніверсумний* рівень може бути виражений сім'єю і окремою людиною. Таким чином, *цивілізація є особливим універсумним утворенням*. Особливим, але одним із багатьох унутворів. Тому об'єктивно цивілізаційний процес є одним із видів і однією зі складових універсумної еволюції, а цивілізації доцільно вивчати, у тому числі, серед і в контексті інших взаємодіючих і еволюціонуючих унутворів.

Про полілінійність доцивілізаційної еволюції

Оскільки неолітичний "злам" оголив ще один пласт інституційної еволюції – її полілінійність і нерівномірність, то дослідницьке завдання ускладнюється: поряд з іманентним їй загальним (на чому акцентувалося в попередніх статтях), необхідно зрозуміти специфіку її різних історичних ліній,

представлених, зокрема, різними общинами, племенами, цивілізаціями, особливими типами еволюції людства (серединним, східним і західним)⁷.

Спрямувавши неолітичний "прожектор" в глиб тисячоліть верхнього палеоліту і скориставшись характером опредмечування-олюднення як критерієм, знаходимо принаймні три послідовно-паралельно співіснуючі *лінії еволюції* привласнювального господарства⁸: перша (1) представлена унутворами збирачів зони тропічних лісів і водоймищ, друга (2) – колективних мисливців відкритих ландшафтів, третя (3) – збирачів і мисливців переважно закритих ландшафтів. Їх об'єднує природна зумовленість протоінститутів і патернів опредмечування-олюднення.

Вона практично абсолютна для унутворів (1), бо людина ще перебуває в лоні матері-природи. Переддіяльнісні патерни тут примітивні, протоінститути не досягають тотемічних форм олюднення, а нестійка община не виходить за межі протосоціальності. Подібний стан характерний для більшості унутворів (1) і в нинішньому тисячолітті.

Інші природні умови диктували унутворам (2) і (3) складніші форми антропо- і інститутогенезу. Домінуючі в унутворах (2) переддіяльнісні патерни опредмечування і олюднення доповнюються у верхньому палеоліті патернами власне діяльності (свідченням чому є, наприклад, виготовлення списів з кам'яним наконечником і численних мікролітів для оброблення туш убитих тварин). Утверджується природне розділення переддіяльності – діяльності між групами чоловіків і жінок і всередині цих груп. Колективному характеру полювання відповідає примітивна протокооперація і висунення найвміліших мисливців на роль лідерів – "управлінців".

Взаємодія і поєднання розвиненої переддіяльності і діяльності, що розвивається; примітивного колективізму общини, лідерства окремих мисливців і їх груп, а також нуклеарних сімей, що формуються на основі міжобщинного обміну жінками, є за своєю природою **інтеграційно-серединним** і визначальною мірою забезпечується адекватними протоінститутами (ритуалами, культурами, табу, тотемами), що перебувають у певній гармонії з природно-екологічними стандартами. В той же час домінування общини над сім'єю, лідируючих груп мисливців – над общиною, а колективного полювання – над переважно індивідуальним виготовленням знарядь свідчить про наявність в переважаючій серединності *протосхідних* рис. У постльодовиковий період унутвори (2) мігрують на північ слідом за великим звіром. Їх значна частина підкоряється арктичному природному циклу і зберігає незмінним подібний гомеостаз протягом тисячоліть.

Подальша поступальна еволюція людства небезпідставно пов'язується з унутворами (3) мисливців і збирачів переважно закритих ландшафтів (лісових, прибережних і передгірних) помірно субтропічної смуги Середземномор'я, Середньої Азії, а також Південної Європи і Далекого Сходу. Продиктованому природними стандартами переважно індивідуальному і дрібногруповому характеру полювання і збирання відповідає більша, ніж в унутворах (2), різноманітність індивідуальних знарядь, переддіяльнісних і діяльнісних патернів і передінститутів, що співіснують. Тут значно вища питома вага і значущість власне діяльності, а також індивідуальних зусиль окремих членів общини; природне розділення переддіяльності і діяльності проникає в сім'ю. Колективно-індивідуальне привласнен-

⁷ У подальшому викладі сучасне розуміння зазначених типів буде виконувати роль необхідної гносеологічної передумови.

⁸ У поданій нижче історичній реконструкції головних ліній доцивілізаційної еволюції використані результати фундаментальних досліджень Ю.Павленка (Див.: Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. – К., 1996. – С. 179–252).

ня землі доповнюється особистим привласненням знарядь. Протоінститути реципрокції передбачають не тільки рівний розподіл, але і винагороду найвмілиших мисливців.

Викладене переконує в більшій диференціації, а отже, і більш інтенсивній інтеграції унтурів (3), яка забезпечується більш розгалуженими прото- і передінститутами. Явно виражена *протозахідна* індивідуалізація органічно вплетена в домінуючу тканину серединності, що інтегрує колективне і індивідуальне начала в опредмечуванні-олюдненні, привласненні, розподілі, а також в протоінституційній універсуміці. Саме сумісність останньої із згаданими природними стандартами, з одного боку, і присутність передінституційних форм впорядкування – з іншого, забезпечили унтурам (3) велику життєздатність в нових постльодовикових природно-кліматичних умовах, досягнення ними найрозвиненіших форм привласнювального господарства (унтури (3.1) вищих збирачів, мисливців і риболовів) і на цій основі дещо пізніше – первинних форм відтворюючого господарства (унтури (3.2) ранніх землеробів і скотарів).

Поступова трансформація унтурів (3) в (3.1) пов'язана з подальшим ускладненням субстанціональних характеристик перших і освоєнням рибальства в рамках останніх. У Північній Африці, на Близькому Сході, в Передній і Середній Азії ці процеси були помітно інтенсивніші, ніж у західно-середземноморській і південно-європейській смугах, через аридизацію і значне скорочення територій традиційного збирання і полювання, а тому – життєвої необхідності використання природного харчового потенціалу водоймищ. Розвиток рибальства означає не просто удосконалення і множення видів переддіяльності, появу нового класу власне діяльнісних патернів ("відповідальних" за виготовлення спеціалізованих знарядь рибальства) і зростання внаслідок цього значущості власне діяльності. Елементи усвідомлення з'являються в поділі переддіяльності і власне діяльності, розширенні і модифікації тотему, культів, ритуалів, що відкрили межі протоінституційного впорядкування ускладненої родової організації унтурів. Рибальство забезпечує адекватні передумови для переходу до осілого способу життя і переорієнтації значної частини зусиль із зовнішньої *експансії* унтурів на їх внутрішнє облаштування, самоорганізацію.

У привласнювальному господарстві, що досконало оволоділо збиранням, полюванням і рибальством, практично вичерпується потенціал експансії і ускладнення переддіяльнісних патернів, а також наявних форм руху суперечності між ними і діяльнісними патернами виготовлення знарядь. Це свідчить про готовність власне діяльності до виходу за "знарядні" межі, перетворень збирання, полювання і рибальства на принципово нових началах і формування піонерних сфер соціолюднення і природоопредмечування. Створення штучних біоценозів стає справою часу.

В Європі спеціалізоване рибальство і стаціонарні поселення з'являються на одне-два тисячоліття пізніше, ніж у субтропічному Середземномор'ї і Середній Азії. Але це не змінило екстенсивний характер територіальної експансії унтурів (3.1) вглиб Європи, Сибір і на Далекий Схід. Природа "дозволила" їм органічно вписатися у відповідні біоценози, оскільки її простори і можливості були цілком достатні для підтримки рівноваги між кількістю людей і харчовим потенціалом. У цих умовах згадані межі привласнюючого господарства не заявляють про себе так гостро, як на Сході, а відомі переваги протозахідної серединності актуалізуються лише частково, перебуваючи, головним чином, у латентному стані.

Отже, *географічно і темпорально* неолітична революція – феномен передусім східний, а вже потім – західний. Саме на Сході демографічний пресинг і закономірне вичерпання природних ресурсів збирання, полю-

вання і рибальства прискорили перехід до раннього землеробства і скотарства. Але *змістовно* неолітичні зсуви є визначальною мірою *серединними*, а не суто східними чи західними. Перш за все, вони стали можливими тільки в найрозвиненіших і *субстанціонально серединних* унутворах (3.1) і цілком можуть бути інтерпретовані як результат синергії, інтеграції згаданих вище індивідуальних і колективних начал в донеолітичному опредмечуванні-олюдненні, привласненні, розподілі і протоінституціональній універсуміці.

Саме в унутворах (3.1), а не за їх межами, відбувається трансляція власне діяльнісних патернів виготовлення знарядь праці на збирання і полювання і їх (патернів) адаптаційна трансформація, яка спричиняє відповідну трансформацію збирання і полювання у напрямі землеробства і скотарства, з одного боку, а з іншого – стимулює визрівання "власних" патернів землеробства і скотарства. Тривалий час патерни привласнювального господарства (патерни-"п") і відтворювального господарства (патерни-"в") і відповідні протоінститути співіснують, не стільки виключаючи, скільки доповнюючи один одного. Унутвори (3.1) перетворюються в унутвори (3.2) ранніх землеробів і скотарів, як тільки патерни-"в" і власне діяльність починає домінувати над патернами-"п" і переддіяльністю, а усвідомлена трансформація протоінститутів доповнюється елементами свідомого формування власне інститутів, у тому числі, інтеграційно-серединних. Таким чином разом з унутворами якісно ускладнюється і серединність.

Історичній науці відомо два основні види унутворів (3.2) – клубнево-коренеплідного (3.2.1) і зернового (3.2.2) землеробства і скотарства. Перші адекватні природно-кліматичним умовам приєкваторіальних широт. Тут позасезонне вирощування і збирання їстівних клубнів і коренів не вимагає безперервних колективних дій общини, складних знарядь і цілком під силу окремим сім'ям. За своїм матеріально-речовинним змістом такий продукт не придатний для зберігання, накопичення, непримітивних форм обміну і не адекватний колективному привласненню. Об'єктом останнього є територія унутвору, перш за все, земля, ділянки якого перебувають у володінні і користуванні окремих сімей (феномен відокремленої власності). Територіальна експансія, що викликається демографічним зростанням, не супроводжується поглибленням спеціалізації і інтенсифікацією коопераційних зв'язків. Родові общини зберігають значну автономність, як, втім, і окремі сім'ї всередині общини. Такий характер родової організації і її взаємодії з навколишнім середовищем не передбачає утворення стійких племен, а протозахідні потенції залишаються нерозвиненими.

Унутвори (3.2.2), що поєднали в собі діяльнісні патерни зернового землеробства і скотарства, виявилися еволюційно найперспективнішими, а їх переважно спеціалізовані [(3.2.2.1) – переважно скотарські, (3.2.2.3) – переважно землеробські] і просунуто інтеграційні [(3.2.2.2) – землеробсько-скотарські] види досягають на Сході в постнеолітичну епоху рівня племінної організації. Правда, їх історичні долі не ідентичні.

Утворення і еволюція унутворів (3.2.2.1) пов'язані з витісненням периферійних землеробсько-скотарських общин в райони, не придатні для землеробства. Адаптувавшись до нових умов і розвиваючи спеціалізоване скотарство, вони освоїли за два-три тисячоліття посушливі простори Північної Африки, Аравії, Середнього Сходу, а потім – і Північного Причорномор'я, Приазов'я і Передкавказзя. Доместикація коня на рубежі V – IV тис. до н.е. сприяла євразійській експансії скотарських племен аж до північних областей Індії і Китаю, а також утвердженню номадизму. Племена кочівників змогли досягти тільки рівня ранньодержавних структур, причому

лише за умови підкорення землеробських племен і тісних зв'язків з існуючими цивілізаціями⁹.

Історичні межі еволюції унутворів (3.2.2.1) пояснюються не стільки переважно східним характером їх серединної організації, скільки їх застиглою перехідністю між привласнювальним і відтворювальним господарством. Поєднання екстенсивних штучно-природного розведення худоби і експлуатації обмежених ресурсів природних біоценозів не відповідає стандартам цивілізації. Еволюційно неперспективними є й націлені на виснаження відповідних природних ресурсів унутвори (3.1) тропічних збирачів і (3.2.1) клубнево-коренеплідних землеробів і скотарів. У сучасних умовах некомпенсоване руйнування природних біоценозів загрожує загибеллю вже не окремим унутворам, а всьому людству. Досвід свідчить про історичну імперативність створення штучних біоценозів, максимально наближених до природних стандартів. Природа має власні "інститути", і людина не може їх ігнорувати у своїй інститутотворчості. На мій погляд, *цей принцип сумісності і відповідності суспільних інститутів і природних стандартів* іманентний серединності і є імперативним.

Постнеолітичний прогрес унутворів (3.2.2.3) і, особливо, (3.2.2.2) значною мірою спирається на властивий їм синтез найважливіших неолітичних досягнень і отримання нової якості еволюційної *серединності* в її ключових вимірах: технологічному (поєднання і взаємодія діяльнісних патернів землеробства і скотарства), економічному (взаємопроникнення опрідметчування і олюднення, індивідуально-групової, індивідуально-колективної і особистої форм привласнення), соціальному (зміцнення інтеграційних начал общини, що диференціюється), духовному (поява в колективному духовному "полі" паростків індивідуальності) і інституційному (доповнення домінуючої протоінституційної людської поведінки першими елементами інституційної діяльності). Зрозуміло, в різних регіонах планети зазначений прогрес знаходить відповідний особливий колорит.

В епоху енеоліту і бронзи на Заході в несередземноморських областях Європи поступально розвиваються унутвори (3.2.2.2.2) неполивного землеробства, в яких панують не общинно-колективні, а парцелярно-сімейні форми господарювання. Однорідність кліматичних умов і ландшафтів не передбачає глибокої спеціалізації розселених общин, а отже, не виникає гострої організаційно-економічної потреби в надобщинній племінній організації. Еволюційно-революційний стрибок відбувається в цьому регіоні тільки з початком залізного віку. На Сході становлення племінної організації пов'язано з еволюцією унутворів (3.2.2.2.1) поливного землеробства і скотарства. Про це йтиметься в подальших статтях. Тут же доречні проміжні висновки.

Поданий ретроспективний нарис полілінійної доцивілізаційної універсумної еволюції (схематично вона позначена на рисунку), *по-перше*, переконує в її спадковості, наступності і кумулятивності. Актуалізований потенціал історично більш ранніх унутворів (навіть загиблих, а не тільки тих, що стагнували в гомеостазі з природою) не зникає, а "знімається", синтезується пізнішими унутворами, створюючи їх елементи або підсистеми. Наприклад, патерни-"п", з одного боку, продовжують співіснувати з патернами-"в", а з іншого – асимілюються останніми, відповідним чином трансформуючись.

По-друге, генетично вихідними є не суто східна чи західна еволюційні лінії, а *серединна*, яка упорядковується інтеграційними протоінститутами і власне інститутами. Протоінституційна універсуміка за своїм зміс-

⁹ Див.: Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. – С. 247–248.

том інтеграційно-серединна, а не окраїнно-інверсійна. В різних природно-кліматичних умовах унутвори, з одного боку, зміцнювали свою серединну субстанційність, а з іншого – відповідно мутували, виробляючи переважно протозахідні або протосхідні суспільні форми. Взагалі, взаємне ускладнення у взаємодії серединної, східної і західної еволюційних ліній є важливою ознакою універсумного прогресу.

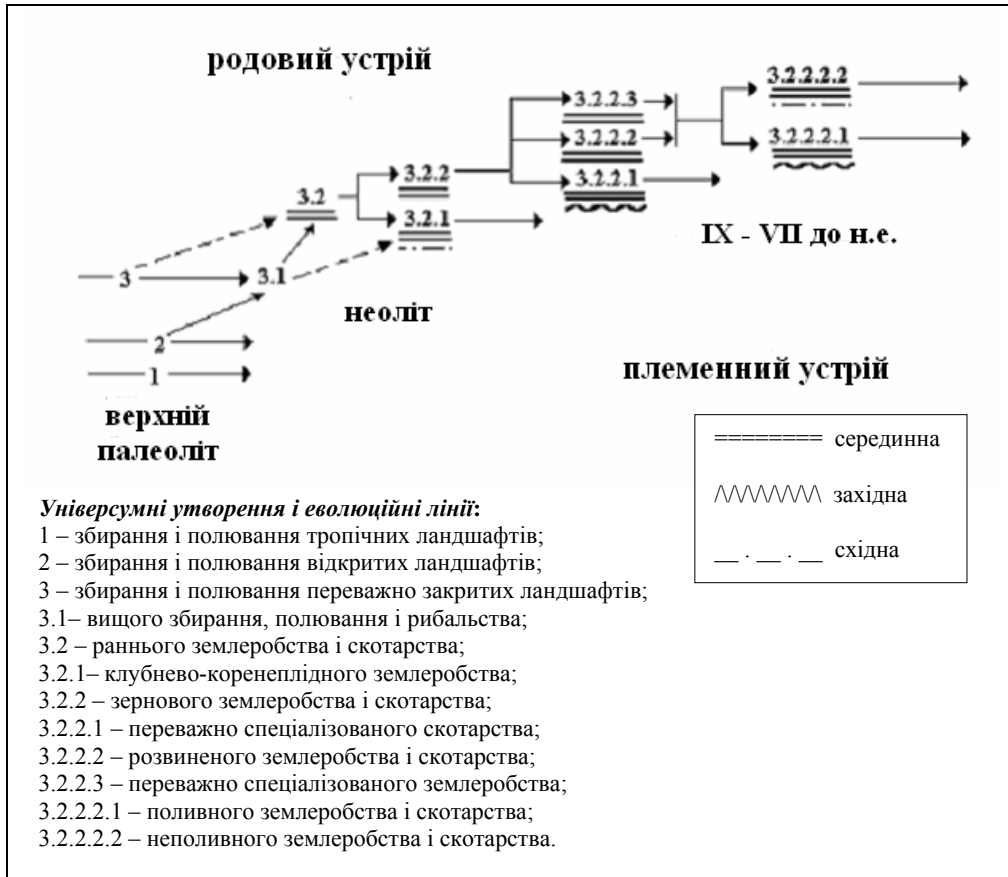

Рисунок. Схема полілінійності доцивілізаційної еволюції універсумних утворень

По-третє, в даному періоді саме природні стандарти детермінують суспільні інститути, а отже, і базові характеристики унутворів як цілісностей. Природні стандарти є провідними і домінуючими, а інститути – веденими і залежними. Але в унутворах відтворювального господарства людина, створюючи перші штучні біоценози і власне інститути, одержує початковий досвід невідкорення природним стандартам, до певного часу безкарного порушення принципу відповідності суспільних інститутів і природних стандартів. Людині поки що не вдалося підпорядкувати останні першим. Але крок у цьому напрямі вона уже зробила.